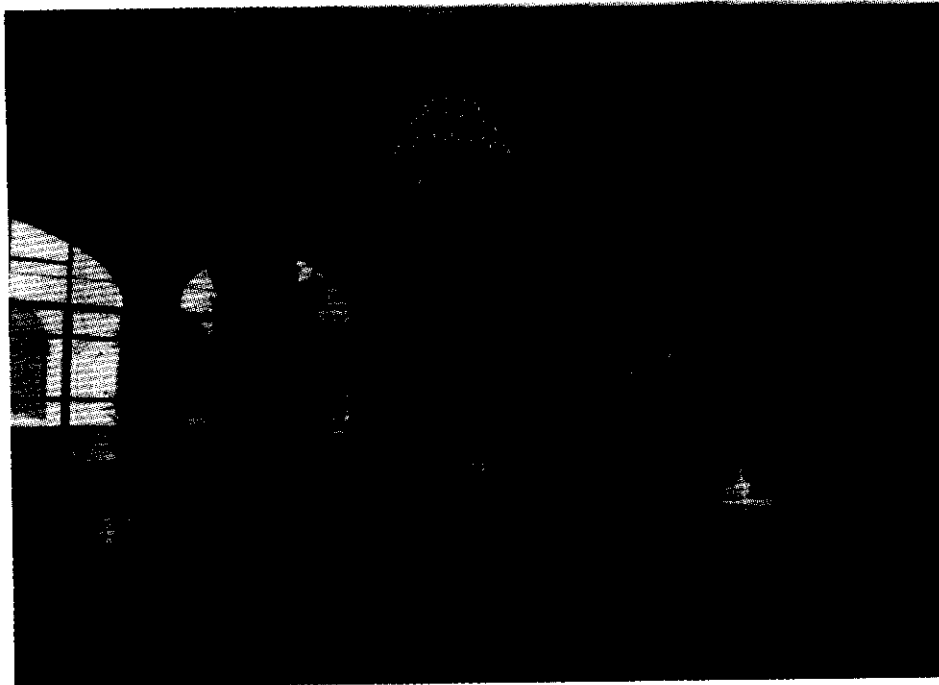

سازماندهی و اداره کتابخانه‌ها در جهان اسلام (۱)

نوشته: کبیر احمد خان

ترجمه: حمیدرضا جمالی مهمونی

مضبوط است. از اینرو کتابخانه‌ها می‌توانند گذشتگان و حال هستند به زعم گرین (S.S.Green): "کتاب مناسب، در زمان مناسب، برای خواننده مناسب، شعار اوایل قرن ۱۹ م. بود." اما این شعار به مفهوم صحیح آن در عصر اسلامی مورد پیروی مسلمین بود. در اسلام، معمار اصلی ناگزیر از دانستن همه چیز برای مشاهده کردن، دوری کردن و بکارگیری است. یادگیری به اغنیاء یا یک طبقه خاص اجتماعی محدود نمی‌شود. اسلام مُبلِّغ این است که همه باید دانش را از هر منبعی در هر کجا بیاموزند و کسب کنند. مسلمانان برای نیل به این هدف درصدد سازماندهی مراکز علمی در محل‌های مختلف از جمله بغداد، شیراز، قاهره و غیره برآمدند. در چنین مکان‌هایی کسب دانش از طریق مطالعه کتب یا استماع سخنان علما میسر بود. جهت حفظ و اشاعه دانش کتابخانه‌هایی به این مراکز منضم می‌شد. شرط اول تأسیس کتابخانه بدست آوردن مسواذ آن است. از دیرباز اهداف و مقاصد تأسیس کتابخانه‌ها همیشه شامل سه مورد فراهم‌آوری، سازماندهی و

پیامبر اسلام جستجوی دانش را فریضه هر زن و مرد مسلمانی قرار داده است. این امر منجر به رشد آموزش در سرتاسر گستره جهان اسلام شد. پیامبر (ص) بارها مؤکداً بر لزوم و اهمیت کسب دانش توسط مسلمین صحه نهاد. برخی فرمایشات وی گواه این مدعا است. از جمله می‌فرمایند: "دانش تنها از راه مطالعه کسب می‌شود."، "دانش بیاموزید چرا که آنکه در راه خدا دانش‌اندوزی می‌کند، عبادت می‌کند"، و نیز "کسی که خانه‌اش را در طلب دانش ترک می‌کند، در راه خدا گام بر می‌دارد و آنکه در جستجوی علم سفر می‌کند، خداوند تعالی هدایتگر وی است. جستجوگر دانش در بهشت مورد خوشامدگویی و درود فرشتگان قرار خواهد گرفت." و در جای دیگر می‌فرماید "دانش بجویید حتی اگر در چین باشد." این گفته‌ها مؤید این حقیقت است که پیامبر دوست می‌داشت هر مسلمانی از گهواره تا گور در طلب دانش باشد.

هیچ نهادی بهتر از کتابخانه وجود ندارد که طی صدها سال تلاش، ثابت کرده باشد که مخزن حقیقی و گرانبهای تفکر

تهیه شده و هر موضوع دارای یک فهرست بود. علاوه بر این، مواد هر بخش از قفسه روی یک نوار کاغذ ثبت شده و بر سطح خارجی قفسه نصب می‌شد. این کاغذها همچنین نشان‌دهنده آثاری بودند که ناتمام بوده یا بخشی از آنها از دست رفته بود (۲). مقدسی درباره کتابخانه عضدالدوله (متوفی ۳۷۲ هـ ق) در شیراز می‌گوید: "هر بخشی از کتابخانه را فهرستی است که در آن عناوین کتب مکتوب است (۳)". گفته می‌شود کتابخانه ری دارای ۴۰۰ بار شتر کتاب بوده که در فهرستی ده جلدی سیاه شده‌اند (۴). کتابخانه مدرسه نظامیه دارای فهرستی بسیار منظم شامل ۶۰۰۰ عنوان بوده است (۵). در کتابخانه مدرسه محمودیه مصر دو فهرست وجود داشته است، یکی به شکل واژه‌نامه و دیگری موضوعی (شکل رده‌ای). اسکات (Scott) تاریخ‌نویس، درباره نظام کتابخانه‌ای اسپانیا می‌نویسد: "در فهرست تنها نام مؤلف نوشته نمی‌شود بلکه نام پدر، تاریخ تولد و وفات وی نیز نوشته می‌شود. در کنار اینها شرح حال کوتاهی از وی نیز ارائه می‌شود". فهرست نسخ خطی نسبت به کتب چاپی نیازمند جزئیات بیشتر است چرا که در نسخ خطی بایستی به شخصیت مؤلف، طول و عرض نسخه و موارد دیگر توجه ویژه نشان داد. مسلمانان، هزار سال پیش در این حوزه به کمال رسیده‌اند. حتی امروز نیز دقیقاً از این روش پیروی می‌شود مثل موارد نام مؤلف، تاریخ تولد و وفات وی یا بخش واژه‌نامه‌ای یا رده‌ای فهرست. از مطالب فوق مشهود است که اشکال پیشرفته فهرست اعم از واژه‌نامه‌ای و رده‌ای مورد استفاده در جهان معاصر، شبیه فهرست‌هایی هستند که قرن‌ها پیش در جهان اسلام استفاده می‌شده‌اند.

نظام واسپاری و امانت

مطالب چندانی درباره نظام واسپاری و امانت آن چنانکه در دوران معاصر دنبال می‌شود گفته نشده است. اما محدودیت‌هایی برای کارکرد مطلوب نظام امانت اعمال می‌شده است. بنابر قوانین کتابخانه قاهره تنها ساکنین قاهره مجاز به امانت گرفتن کتاب از آن بوده‌اند (۶). اگر قرار بود شخص، کتاب را با خود به خارج از کتابخانه ببرد، معمولاً ودیعه‌ای توسط کتابخانه گرفته می‌شد (۷). ظاهراً دانشمندان

توزیع مواد خواندنی بوده است. سازماندهی مواد مهمترین مرحله این سه مورد است چرا که بدون آن بهترین مواد مطالعاتی را نیز نمی‌توان به سهولت به دست خواننده رساند. از حیث سازماندهی این کتابخانه‌ها، همه منابع موجود به سادگی حکایت از این دارند که وظیفه اصلی در امر سازماندهی مواد خواندنی، عبارت از فهرست‌نویسی و طبقه‌بندی است.

طبقه‌بندی

طبقه‌بندی یعنی گروه‌بندی موضوعی کتب جهت تسهیل جستجوی مواد خواندنی، توسط خوانندگان و جویندگان. مشخص نیست چه نظامی برای طبقه‌بندی در جهان اسلام مورد استفاده بوده است. تنها سبعی که ما را از نظام طبقه‌بندی مورد استفاده مسلمین آگاه می‌سازد، کتاب الفهرست ابن ندیم است که تصویر روشنی از نظام طبقه‌بندی به کار رفته در کتابخانه‌های آن دوران ارائه می‌دهد.

طبقه‌بندی الفهرست

در الفهرست کل حوزه دانش به ده طبقه اصلی یا ده مقاله تقسیم شده است. طبقه‌های اصلی بنا به نیاز کتابخانه‌ها به رده‌های جزئی‌تر تقسیم می‌شده‌اند. ده طبقه اصلی عبارتند از: ۱. قرآن، ۲. نحو و لغت، ۳. تاریخ، ۴. شعر، ۵. کلام و متکلمین، ۶. فقه و حدیث، ۷. فلسفه، ۸. افسانه و سحر و جادو، ۹. ادیان، ۱۰. کیمیا. شش طبقه اول مربوط به متون اسلامی و باقی طبقات به متون غیراسلامی مربوط می‌شوند.

فهرست‌نویسی

هر کتابخانه عمومی یا خصوصی دارای فهرستی از کتب به شکل دفاتر ثبت بود که خوانندگان به کمک آن به سهولت قادر به استفاده از مجموعه بودند. دانشمندان معتبر هر حوزه‌ای به عنوان فهرست‌نویس منصوب می‌شدند. فهرست، طبقه‌بندی شده بود و مداخل همانند فهرست‌های امروزی ذیل نام مؤلفین قرار می‌گرفتند، همراه با یادداشتی کوتاه درباره زندگی‌نامه مؤلف در انتهای مدخل. فهرست‌ها به شکل کتابی

آب	۱۰ دینار
قالی نمدی جهت زمستان	۵ دینار
تشکجه جهت زمستان	۴ دینار
مرمت پرده درها	۱ دینار

بنای کتابخانه

ساختمان برای کتابخانه بسیار ضروری به نظر می‌رسید. تعدادی از کتابخانه‌ها در کاخ‌های سلطنتی قرار داشته و دارای اتاق‌های مجزا برای موضوع‌های مختلف بودند. کتابخانه‌هایی به مساجد اصلی شهر منضم بودند. کتابخانه‌ها همچنین بخشی از مدرسه‌ها (مکتب‌ها) را تشکیل می‌دادند. بنای کتابخانه معمولاً شامل یک تالار بزرگ و تعدادی اتاق پیرامونی بود که به روی تالار گشوده می‌شدند. کتاب‌ها در این اتاق‌ها قفسه‌بندی می‌شدند. هر اتاقی مختص موضوعی خاص بود. تالار اصلی احتمالاً به عنوان محل مطالعه مورد استفاده بوده است. قفسه‌هایی با ابعاد مطلوب در دیوار اتاق‌ها و راهروها نصب می‌شد. قفسه‌ها دارای درب لولادار بوده و برخی از آنها از بالا به پایین گشوده می‌شدند. برخی کتابخانه‌ها از صندوق برای نگهداری کتاب استفاده می‌کردند. دکتر اولگا پیتو (Olga Pinto) بنای کتابخانه‌های عمومی را چنین توصیف نموده: "برخی از آنها همچون کتابخانه‌های شیراز، قرطبه و قاهره در ساختمان‌هایی متفاوت جای داشتند با اتاق‌های بسیار جهت استفاده‌های مختلف همراه با قفسه‌هایی جهت قرار دادن کتب. ... پسردها از ورود هوای سرد از مداخل جلوگیری می‌کردند (۱۲)".

به عنوان نمونه کتابخانه بزرگ فاطمی با چهل اتاق که هر یک برای نگهداری ۱۸۰۰۰ کتاب کفایت می‌کرد، به حد کافی بزرگ بود (۱۳). مقدسی، سیاح عرب، کتابخانه خزانه الکتاب شیراز را چنین توصیف می‌کند: "بانی برای کتابخانه انواع کتب را فراهم نموده است. تالار بزرگ یک صّفه است یعنی سکویی که از سه طرف به دیوار ختم می‌شود. قفسه‌ها درون دیوارهای اطراف تالار جای داده شده‌اند طول آنها به بلندی انسان و پهنایشان سه یارد (Yard) است که با تزیینات طلائی و نقاشی مزین شده‌اند". این کتابخانه از ۳۶ اتاق برخوردار بوده که هر موضوع دارای اتاقی جداگانه بوده است. کف بنا با قالی و بوریا

برجسته از این محدودیت معاف بوده‌اند. یاقوت گشاده دستی کتابخانه‌های مرو را که به او اجازه دادند ۲۰۰ جلد کتاب یا بیشتر را بدون ودیعه به امانت بگیرد ستوده است (۸).

در برخی موارد محدودیت زمانی اعمال می‌شد. بنا بر اسنادی که ابن خلدون به واسطه آنها کتاب‌العبر خود را به کتابخانه جامع القیروان در فاس بخشوده است، نسخه خطی اثر تنها در ازای ودیعه‌ای معتنا به، جداگانه به مدت دو ماه به افراد معتبر و قابل اعتماد امانت داده می‌شد (۹).

از امانت گیرندگان تقاضا می‌شد از کتاب مراقبت شدید به عمل آورند، حتی اصلاح غلط‌های کتاب تنها می‌بایست با اجازه مالک آن صورت می‌گرفت. نوشتن حاشیه بر کتاب ممنوع بود و صفحات سفید آغاز و انتهای کتاب سفید باقی می‌ماند. کتب امانت گرفته شده نمی‌بایست به شخص سومی قرض داده شوند یا به عنوان وثیقه سپرده شوند. حتی در نبود تقاضا جهت باز پس آوردن کتاب، امانت گیرنده مجاز نبود در بازگرداندن آن سستی غیر ضروری روا دارد. ابراز قدرشناسی و سپاسگزارم از مساعدت امانت دهنده امری ضروری بود (۱۰).

وضع مالی کتابخانه

کتابخانه نیز چون دیگر نهادها ناگزیر از توجه به اهمیت مواردی چون بودجه سالیانه یا وضع مالی بود. به کتابخانه‌ها اغلب مبالغی جهت نگهداری بنا، بهای کتب تازه خریداری شده و حقوق کارکنان تفویض می‌شد. بخشی از فراهم‌آوری کتب از طریق خرید و بخشی از طریق استنساخ توسط نسخه‌بردار وابسته به کتابخانه صورت می‌گرفت. شرح زیر توسط مقریزی در ارتباط با بودجه سالیانه کتابخانه دارالعلم الحاکم بیان شده است (۱۱):

کاغذ برای نسخه‌برداران (احتمالاً شامل حقوق آنها نیز می‌شده)	۹۰ دینار
حقوق کتابدار	۴۸ دینار
دستمزد خدمه	۱۵ دینار
مرمت کتب (احتمالاً شامل مزد صحافان نیز می‌شده)	۱۲ دینار
کاغذ، جوهر و قلم رایگان	۱۲ دینار
بوریا از عبادان	۱۰ دینار

مدرسه مستنصریه به عهده تعدادی از بزرگان روزگار، همچون شمس‌الدین علی بن کتبی (۱۹)، ابن ساعی (۲۰)، ابن الفوطی (۲۱).

مترجمین

نهضت فکری که توسط مسلمانان اولیه پرورش یافت عمده‌تاً مبتنی بر مطالعات بیگانگان بود. مترجمین برای برقراری پلی میان این مطالعات و مطالعات بومی به کار گرفته شدند. علوم خارجی توسط آنها از یونانی، سریانی، فارسی کهن و هندی به عربی انتقال یافت. به زعم ابن ندیم، خالد بن یزید (متوفی ۸۵ هـ ق) شخصی به نام استفانوس را برای ترجمه کتب استخدام کرد (۲۲).

کار ترجمه در بیت‌الحکمه به اوج خود رسید. ابن ندیم بیان نموده که ابوسهل الفضل بن نوبخت، دانشمند ایرانی در خزانه‌الحکمه در دوران هارون الرشید به عنوان مترجم فعالیت می‌کرد (۲۳). در کتابخانه بنوموسی ابن شاکر، مترجمین مهم عبارت بودند از: حنین بن اسحق، حبیب بن الحسن و ثابت بن قره (۲۴).

کاتبین (وراقون)، نسخه‌برداران

مسلمانان قرون وسطی می‌دانستند که داشتن یک سرریس تولید کتاب در کتابخانه ضروری است، از اینرو تعدادی نسخه‌بردار را بکار می‌گرفتند. آنها عملکرد یک مطبوعه امروزی را انجام می‌دادند و با تدارک آثار تازه خلق شده برای کتابخانه، موفقیت بزرگی در انجام وظیفه خویش حاصل کردند. یک نسخه‌بردار در مورد نظم کتاب و تعداد خطوط در هر صفحه تابع دستورات کارفرمای خود بود. او هرگز وقت خود را با استنساخ آثار مضر و تفریحی تلف نمی‌کرد (۲۵). چنین نسخه‌بردارانی تقریباً در همه کتابخانه‌های خصوصی و عمومی مهم بکار گرفته می‌شدند.

صحافان

مجلد (صحاف) و ناسخ (نسخه‌بردار) شبیه دو روی یک سکه بودند چرا که عموماً در کنار یکدیگر در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی حضور داشتند (۲۶). صحافی کتاب به

پوشیده شده بود طوری که خوانندگان می‌توانستند روی آنها نشسته و مطالعه کنند. برای پنجره‌های معابر هوا و درها پرده‌های سنگین تهیه شده بود.

کارکنان

اداره صحیح کتابخانه نیازمند کارکنان منظم است که چگونگی آنها به بزرگی و کوچکی و عمومی یا خصوصی بودن کتابخانه بستگی دارد. کتابخانه‌ها معمولاً دارای یک صاحب (مدیر)، یک یا چند خبازن (کتابدار)، ناسخ (نسخه‌بردار) و فراش (مستخدم) بودند.

کتابدار

کتابداری حرفه‌ای محترم تلقی می‌شد. کتابدار عموماً متصدی امور فنی و اداری کتابخانه بود. وظیفه وی تهیه آثار جدید برای کتابخانه، نظارت بر فهرست‌نویسی مجموعه، ارائه مشاوره و هر نوع تسهیلات ممکن به خوانندگان بود. صحافی و مرمت هر کتابی مستلزم دستور وی بود. هنگام امانت دادن، وی می‌بایست تنها با امانت گرفتن کسانی موافقت می‌کرد که توان استفاده از اثر را داشته باشند. در مواردی که یک کتاب متقاضیان متعدد داشت، افراد فقیر به کسانی که قدرت خرید یک نسخه از اثر را داشتند ترجیح داده می‌شدند (۱۴). در کتابخانه‌های عمومی بزرگ، چند کتابدار جزء به عنوان دستیار وی منصوب می‌شدند (۱۵).

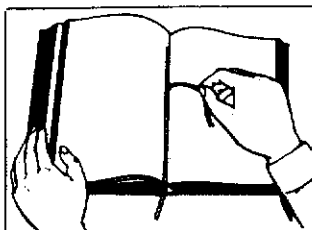
دانشمندان معتبر و معتمد حوزه‌های مختلف دانش به سمت کتابدار منصوب می‌شدند. سهل ابن هارون و سعید ابن هارون، بیت‌الحکمه، کتابخانه معروف مأمون را اداره می‌کردند. کتابخانه ری توسط ابوعلی مسکویه نویسنده مشهور اداره می‌شد (۱۶). نوح بن منصور، پادشاه سامانی بخارا، کتابخانه با شکوهی داشت که ابن سینا کتابدار آن بود. محمد بن هاشم شاعر و برادرش مستصدیان کتابخانه سیف‌الدوله حلب بودند. کتابخانه با شکوه فتح بن خاقان توسط علی ابن یحیی منجم (متوفی ۲۷۵ هـ ق) گردآوری و تنظیم شد (۱۷).

ابوالحسن علی ابن محمد شابشتی (متوفی ۳۹۰ هـ ق) کتابدار کتابخانه مشهور فاطمی بود (۱۸). کتابداری کتابخانه

منابع

1. Kabir Ahmad Khan, "Organization and Administration of Libraries in the Islamic World", *Islamic Culture*, Vol: 55 (2), April 1981, PP. 123-129.
2. Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs during the time of the Abbasides", *Islamic Culture*, Vol 3 (2) . April 1929, P. 229.
۳. احسن التقاسیم فی معرفت الاقالیم، ص ۴۴۹.
۴. یاقوت، معجم الادبا، ج ۲، ص ۳۱۵.
۵. سعید الخاطر، ص ۳۶۶-۳۶۷.
6. Muhammad Parid Wajdi: the Encyclopaedia of the 20th Century
۷. ابن ساعی، جامع المختصر، ج ۱، ص ۲۳۶.
۸. یاقوت، معجم البلدان، ج ۸، ص ۳۶.
9. The Encyclopaedia of Islam , II , P. 1047.
۱۰. ابن جماعه، تذکره السامع و المتکلم، ص ۱۶۹-۱۶۸.
۱۱. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۵۹.
12. Olga Pinto, Ibid, P. 227.
۱۳. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۸.
۱۴. السبکی، مفید النعم، ص ۱۵۹.
۱۵. یاقوت، الارشاد، ج ۶، ص ۳۵۹؛ مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۵۸.
16. Tarikh Ibn Miskawaih, The Eclipse of the Abbasid Caliphate, II, P. 224.
۱۷. یاقوت، الارشاد، ج ۵، ص ۴۷۳-۴۵۹.
۱۸. ابن خلکان، ج ۱، ص ۴۸۱.
۱۹. ابن الفوطی، الحوادث الجامعه، ص ۵۶.
۲۰. ابن ساعی، مقدمه جامع المختصر، ص ۱.
۲۱. نگاه کنید به سرگذشتنامه وی در ابتدای الحوادث الجامعه ابن الفوطی.
۲۲. ابن ندیم، الفهرست، ص ۳۴۰.
۲۳. همان، ص ۳۸۲.
۲۴. الففطی ص ۳۰-۳۱؛ ابن ابی اصیبه، ج ۱، ص ۱۸۷؛ ابن ندیم، الفهرست، ص ۳۴۰.
۲۵. السبکی، مفید النعم، ص ۱۸۷-۱۸۶.
۲۶. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۴.
۲۷. همان، ص ۳۲.
28. Kazi Ahmadmian Akhtar, "The Art of Warsaqat during the Abbasid Period", *Islamic Culture*, Vol: 9 (1), January 1935, P. 138.
29. Sh. Inagatullah, "Bibliophilism in Mediaeval Islam". *Islamic Culture*, Vol: 12 (2) . April 1938. P. 168.

۳۰. ابن خلکان، ج ۱، ص ۷۲۷.
۳۱. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۵۸.
۳۲. ابوالعلاء معزی، رساله الغفران، ص ۷۳.
۳۳. ابن الفوطی، الحوادث الجامعه، ص ۵۶-۵۵.
۳۴. همان، ج ۲، ص ۳۶۰.

شیوه‌ای ساده آغاز شد. اما بعدها به نحو شگرفی پیشرفت کرد و به نوعی از هنرهای زیبا مبدل شد. ابن ندیم می‌گوید که صحافی، کاری بسیار سخت بود تا اینکه در کوفه شیوه بهتری برای آماده‌سازی چرم ابداع شد که آنرا نرم و ملایم می‌کرد (۲۷). این هنر بعدها توسعه بیشتری یافت و پیشرفت‌های بیشتری در تزیین و تذهیب صحافی چرمی کتاب حاصل شد (۲۸). این هنر به مهر کوبی و تزیین (هم تزیین ساده و هم طلاکوب) منتهی شد و از اینرو به رایج‌ترین شیوه صحافی اسلامی کتب مبدل شد (۲۹).

مستخدمین (مناولون)

مستخدمین اغلب جزء کارکنان کتابخانه بودند. ابوسعید می‌گوید هر بار که نزد صولی، که صاحب کتابخانه‌ای غنی بود می‌رفتم؛ وی برای بیان هر نکته‌ای به مستخدمش دستور می‌داد تا گروه خاصی از کتب را بیاورد (۳۰). مقریزی به وجود خدمه در کتابخانه فاطمی اشاره کرده است (۳۱). آمده است که دختری به نام توفیق به عنوان مناول در خزانه ساپور در بغداد کار می‌کرده است (۳۲). این امر نشانه‌دهنده مشارکت زنان در کار کتابداری بوده است.

در کتابخانه مدرسه مستنصریه علمایی حضور داشته‌اند همچون الجمال ابراهیم ابن حدیفه که در مراسم افتتاحیه، خلعت خلیفه را دریافت کرد (۳۳)، و یا محمود ابن سعید حدادی و پسرش عبدالرحیم که شرح حال آنها به عنوان مناول در الدرر الکامنه ابن حجر آمده است (۳۴).

نتیجه

جهان اسلام از زمان بسیار قدیم هرگز در حوزه کتابداری عقب نبوده است. مباحث فوق به این نتیجه منتهی می‌شود که جهان اسلام در ۹۰۰ سال قبل، از بسیاری از انواع پیشرفته کتابخانه برخوردار بوده است. این کتابخانه‌ها از حیث طیف عملیات و فنون مربوط به ارائه، ثبت و آماده‌سازی مواد کتابخانه به خوبی با انواع معاصر قابل مقایسه هستند. پیشرفتی که در مایشینی کردن نظام‌مند این فرآیندها حاصل شده، تنها مرهون ابداعات گسترده علمی و فنی معاصر است. مبالغه نیست که مسلمانان را مشعل داران واقعی حوزه کتابداری بدانیم.